

*Damjan Prelovšek,
Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana*

ARHIVI - ZGODOVINSKI SPOMIN NARODA

Poznavanje lastne preteklosti je temeljnega pomena tudi za našo prihodnost. Pogosto lahko slišimo, da je treba pozabiti vse za nazaj in se usmeriti v čas, ki je pred nami. Tako preproste stvari vendarle niso, saj se nismo rodili šele včeraj in vsakdo od nas nosi s seboj tudi hipoteko preteklosti. O svoji usodi lahko suvereno razpravlja le tisti, ki ima razčiščene pojme o samem sebi in ve, kje se nahaja. Odkar smo člani velike evropske družine, postaja to vprašanje vedno bolj aktualno, saj se moramo nenehno dokazovati v družbi svojih sosedov. Arhivi so naš kolektivni spomin in zato jim gre pomembno mesto v kulturnem ter političnem življenju naroda.

Človek z ulice ima z njimi le malo opravka, z izsledki arhivskih študij se srečuje le posredno v šolskih učbenikih ali zgodovinski literaturi. Izjema so nekateri sestavljavci rodovnikov, ki brskajo izključno po matičnih knjigah, in pa občasno študentje, ko je treba v okviru študijske naloge najti določene podatke. Le-ti navadno v arhiv prihajajo brez vsakršnega potrebnega predznanja in so tako v celoti odvisni od pomoči strokovnega osebja. Zadeva se je temeljito spremenila po koncu komunizma, ko je stopila v ospredje denacionalizacija nepremičnin. Tako je široka množica Slovencev nenadoma ugotovila, da imamo tudi arhivsko službo, za katero prej ni kazala zanimanja. Seveda izdajanje potrdil o nepremičninah ne more biti glavni namen poslanstva naših arhivov, je pa značilen dokaz našega odnosa do njih. Silno redkemu zgodovinarju, ki dneve in dneve presedi ob branju starih dokumentov, bo v marsičem jasno tudi naše sedanje ravnanje in bo lahko sledil temu, kako se je slovenski narod prebijal skozi vrtince preteklosti in spoštovanje katerih vrednot ga je ohranjalo.

Medtem ko se drugi večji evropski narodi zavedajo pomena arhivov in se jim zdi samoumevno, da morajo zanje tudi skrbeti z zadostnim financiranjem in s primernim hranjenjem, Slovenci, žal, po tej strani še nismo tako daleč. Dokaz so neprimerni prostori, v katerih deluje večina naših arhivov, in nezadostna državna podpora. Iz stare Avstrije in predvojne Jugoslavije smo podedovali stanje, ki ga do danes nismo veliko spremenili. Med vojno in takoj po njej je bilo uničenega veliko gradiva, zlasti zasebnih plemiških zbirk, saj je veljala parola, da zgodovino pišemo šele od leta 1945 naprej. Tik pred osamosvojitvijo in po njej je sledil nov val arhivskega čiščenja, ki je zadeval odstranjevanje za dotedanje oblastnike neprijetne dokumentacije. Zato danes le s težavo sestavljamo posamezne kamenčke zgodovinskega mozaika, od katerih so nekateri za vedno izgubljeni. In prav tam je naš zgodovinski spomin najbolj ranljiv in dovzeten za ideološke interpretacije. Tudi v samostojni državi se ne moremo pohvaliti z nobeno vzorno urejeno in primerno hranjeno arhivsko zbirko nacionalnega pomena.

V evforiji prvega trenutka smo sicer pomislili, da so arhivi tudi zagotovilo naše suverenosti, vendar smo pozneje to temo zopet odrinili iz zavesti in se predali reševanju kratkoročnih ciljev. Tako je bila Arhivu Slovenije sprva namenjena stavba nekdanje vojašnice na Roški cesti v Ljubljani, a je pozneje prevladalo mnenje, da naj

bi vanjo natrpali še nekaj drugih institucij, ki niso imele primerne strehe nad glavo. Vse to je dokaz naše prislovične kratkovidnosti, ko v prestolnici - razen politično motiviranega Cankarjevega doma - v vsem povojnem času nismo postavili nobene pomembnejše javne stavbe. Hkrati je to tudi dokaz velike zmote, da smo si kot narod po dolgih stoletjih enkrat za vselej pridobili svojo državo in nam je nihče ne more več vzeti. V zgodovini so celo večji narodi izginili s svetovnega zemljevida, nespoštovanje lastne tradicije pa vodi prav v to smer. Lahko bi rekli, da je vsakršno pomanjkanje vizije začetek konca nekega naroda. Vendar mora vsaka vizija vključevati tudi pogled v preteklost, kar z drugimi besedami pomeni skrb za pisna in druga pričevanja našega bivanja, kulture in omike na določenem delu zemeljske krogle.

Urejena arhivska služba je torej eden predpogojev za uspešen razvoj vsakega naroda. Očitno smo do lastne države prišli na prelahek način in pozabljamo, da so k njenemu uresničenju pripomogli tudi stoletni napor naših prednikov. Zato se radi izgubljam v razpravljanju o smislu obstoja nekaterih temeljnih institucij, temu primerno pa zanje mačehovsko namenjam državni denar. Po drugi strani pa se je v modernem času temeljito spremenil tudi značaj arhivskega gradiva. Tega je vse več in ga ni vredno v hraniti v celoti, saj kot pravi pregovor: Iz gozda ni videti dreves. Namesto z roko napisanih listin in tipkanih dokumentov prevladuje elektronsko poslovanje med državnimi institucijami pa tudi zasebniki, ki pred arhivarje postavlja še nerešeno vprašanje njihovega hranjenja. Kot vemo, je to zelo občutljivo gradivo, katerega obstoj ne zagotavljajo niti najsodobnejši pripomočki za shranjevanje. Zato nikakor ne smemo dopustiti, da bi pomembne zadeve, kot so na primer matične knjige in podobno, vodili samo v tej obliki. V velikem navdušenju za novo prevečkrat pozabljamo, da je tudi staro gradivo treba vzdrževati, ogrožene dokumente pa restavrirati. Od druge polovice devetnajstega stoletja dalje imamo neprestane težave s kakovostjo papirja in črnila. Če ne bomo skrbeli za to gradivo, bo samo propadlo, preden bomo sploh poznali njegovo vsebino. Doslej je bilo na tem področju premalo narejenega, tako da smo še vedno zelo daleč od kake sistemske rešitve.

Če je po eni strani z računalnikom torej lažje priti do nekaterih podatkov, nihče ne ve, kaj od tega bodo lahko še brali naši potomci čez sto ali dvesto let, ko bo računalništvo napredovalo in stari operacijski sistemi ne bodo več delovali. Poleg tega magnetni zapisi na vrtljivih diskah, plastičnih trakovih ali podobni novejši načini shranjevanja ne zagotavljajo želene trajnosti in jih je treba nenehno posodabljati ter obnavljati. Njihova prihodnost je v celoti odvisna od tehnološkega razvoja opreme, ne nazadnje vezanega na rabo energije. Hkrati s tem se odpira tudi vprašanje, kako bo posamezni raziskovalec s svojo pogosto zastarelo ali ne dovolj zmogljivo opremo sploh še kos tem izzivom prihodnosti.

Pred nepredvidljivimi izgubami je arhivsko gradivo mogoče rešiti le z ustrezno strokovno obdelavo in s sprotnim publiciranjem. Mislim na izdajo registrov, kar zadeva starejše pisemsko gradivo, sestavljanje podrobnih vodnikov po posameznih arhivskih fondih in objavo strokovnih člankov ter monografij. Čeprav nismo bili med zadnjimi, ki so se tega lotili, in imamo natisnjenega že veliko gradiva, smo glede na količino ohranjenih dokumentov še vedno bolj ali manj na začetku. Vse to terja denar in veliko število usposobljenih raziskovalcev. Po drugi strani pa je kljub temu treba starejše gradivo shranjevati tudi v elektronski obliki in ga na ta način varovati pred prekomerno obrabo. Lep primer je na spletu dostopen Franciscejski kataster, po katerem so dolga leta lomastili nevestni uporabniki.

V Sloveniji smo se predolgo odločali o ustreznem programskem orodju, pri čemer se je pokazalo, kako pomemben bi bil enoten pristop k takim vprašanjem. Kljub dolgoletnemu prerekanju si v tej zadevi še vedno nismo poenotili stališč in verjetno smo izbrali nekaj, kar ni kompatibilno z ničemer, kar imajo naši razvitejši sosedi. Prevelika avtonomnost arhivov tudi v tem pogledu ni koristna, bilo bi bolje, če bi bili organizirani centralistično po vzoru policije ali vojske, medtem ko je sedanji zakon nekakšen neuspeh kompromis med obema skrajnostma in dopušča, da vsakdo ravna po svoje in se ne meni za drugega. Po mojem prepričanju arhivska služba ne sodi v sklop Ministrstva za kulturo, kar je v evropskih državah prej izjema kot pravilo. Nerešeno ostaja tudi razmerje med državnimi in cerkvenimi arhivi, predvsem kar zadeva delež financiranja slednjih, kajti prav od tega vprašanja je odvisno, v kolikšni meri je mogoče poenotiti pravila skupnega delovanja. Skromna državna dotacija cerkvenim arhivom vodi v ločevanje in drobljenje arhivske službe, čeprav vemo, da zlasti starejših poglavij zgodovine ni mogoče pisati brez enakovrednega upoštevanja obeh vrst gradiva.

Če hočemo arhivsko vprašanje enkrat za vselej vsaj začeti reševati, bo po zgledu nekaterih drugih evropskih držav nujno treba ustanoviti posebno direkcijo, ki bo spremljala in usmerjala razvoj stroke. Samo po sebi se razume, da bi morali biti njeni člani najboljši slovenski strokovnjaki z ustrežno avtoriteto, predvsem pa ta organ ne sme biti v nobenem primeru odvisen od politike.

Največja težava je, da so doslej na položaj kulturnega ministra prihajali posamezniki bodisi iz politike ali iz sveta literature, predvsem pa vsi po vrsti z ozkim pogledom na posamezne segmente kulture. Med njimi doslej še ni bilo osebe, ki bi jo arhivska problematika posebej zanimala. Četudi se je našel kdo, ki je imel temeljno znanje s tega področja, se je raje ukvarjal z drugimi zadevami, za katere je menil, da so bolj nujne. Ne samo pri arhivih, temveč tudi na drugih področjih so ministri in ministrice na vodilna mesta in v strokovne svete nastavljali svoje ljudi in s tem zavirali razvoj stroke. Z neprestanim odlaganjem temeljnih vprašanj na poznejši čas nam ta počasi preraščajo čez glavo. Problem ni akuten samo v arhivistiki, temveč tudi v spomeniškem varstvu, muzealstvu, knjižničarstvu in v galerijski dejavnosti. S tem je bil marsikje zdrav razvoj institucij preusmerjen od javnega interesa k izrazito osebnemu in se izrodil v škodljivih bizarnostih.

Živimo v času, ki ima raje zunanji blišč od resnega strokovnega dela. Zaradi nerazumevanja tistih, ki dajejo denar, se mora tudi arhivska stroka vedno bolj ukvarjati z dokazovanjem lastne koristnosti, zaradi česar gre veliko delovnih ur v nič, rezultat pa bi bil neprimerno boljši, če bi se vsakdo lahko posvečal izključno svojemu osnovnemu delu, ne pa ukvarjal s sumničavostjo politikov. Politika ne sodi ne v arhivsko, ne v druge humanistične in družboslovne stroke! V Sloveniji večkrat lahko slišimo očitke o »reviziji zgodovine«. To krilatico lahko izgovori le nekdo, ki je z obema nogama še vedno trdno zasidran v starem sistemu. Zgodovinar, ki se s predsodkom loteva zgodovinskih resnic, je zgrešil poklic in ostaja politični ideolog. Skoraj neverjetno je, da so nekateri naši predniki v veliko slabših delovnih pogojih predračunalniškega časa prav zaradi svoje politične neobremenjenosti ustvarili nekatera temeljna in še danes uporabna zgodovinska dela.

Poseben problem je tudi dostopnost gradiva. Medtem ko preučevanje starejših listin v nobenem primeru ni problematično in terja le znanje jezika ter epigrafike, novejši spisi pogosto predstavljajo brizantno politično gradivo, za katero v Evropi splošno velja določena časovna zapora glede na značaj dokumentov. Tudi v tem primeru velja, da se politika ne sme vmešavati v arhivistiko. Arhivski strokovnjaki

edini lahko določajo, kdaj bo kak fond dostopen. V nasprotnem primeru lahko pride do manipuliranja z dokumenti, kar posledično vodi v njihovo škartiranje in preurejanje. Ker politiki razumejo samo to plat arhivistike in jim je vse drugo španska vas, smo priča že kar prislovičnemu nastavljanju in odstavljanju vodij osrednjega Arhiva Slovenije. Le v celoti ohranjeno gradivo lahko pozdravi naše zgodovinske travme. Od začetka druge svetovne vojne je slovenski narod doživel hude pretrse, ki paradoksalno še vedno zaznamujejo naš vsakdan. Dokler te dileme ne bodo dokončno razjasnjene in bo namesto zgodovinske resnice prevladovala ideološka razlaga zgodovine, se bo naše življenje še kar naprej vrtelo okoli posledic druge svetovne vojne, narod pa bo ostal razklan in nesposoben skupnega navora, da bi se postavil po robu svetovnim izzivom. Politično dolgo nepriviligirana stran ima vso pravico, da izve resnico o usodi svojih najbližjih, kajti brez resnične sprave bo Slovenija še naprej zaostajala za drugo Evropo. V enaindvajsetem stoletju postaja anahronistična črno-bela delitev na dobro partizansko in slabo domobransko polovico naroda, s katero je še vedno obremenjena naša politika. Kot zgodovinar vem, da tako preproste stvari vendarle niso bile in da so v kriznih časih k odločitvam posameznikov prispevali zelo različni dejavniki, prizadeti pa v mnogih primerih niso niti mogli pomembneje vplivati na svojo usodo. Zato je prav, da je raziskovalcem dostopno vse ohranjeno gradivo in ne samo tisto, ki je ušlo škartiranju ob spremembi političnega režima.

Direktor osrednje državne ustanove bi moral biti arhivski strokovnjak, ki spremlja razvoj stroke v svetu, in ne nekdo, ki poslušno vsakokratni politični oblasti odpira in zapira dostop do določenih fondov. Človek z ulice bo pri nas ob besedi arhiv najprej pomislil na anomalije polpreteklega časa, ko so bili politični arhivi orožje za izvajanje represije nad državljanji. Zavedati se moramo, da so omenjeni fondi le majhen del celotnega hranjenega gradiva, zato mora biti na vodilnem položaju nekdo, ki ima pregled nad problematiko arhivskega dela in hkrati velja na svojem področju za nesporno avtoriteto. Danes takih ljudi skoraj ni več med tistimi, ki upravljajo z našim narodnim materialnim in duhovnim bogastvom. Politični sistem je pripeljal do splošne uravnilovke, v kateri imajo odločilno besedo poslušni mali birokrati, ki se svoje odgovornosti do celotne družbe sploh ne zavedajo, znajo pa glasno braniti svoje privilegije. Ob vladajoči negativni selekciji je vsaka morebitna pozitivna rešitev zgolj izjema, ki potrjuje pravilo.

Če govorimo o arhivski dostopnosti, velja omeniti tudi redkejše primere, ko nekdo v državni ustanovi ljubosumno bdi nad določenim gradivom, kot da gre za njegov zasebni fevd, in drugim raziskovalcem onemogoča vpogled vanj, kar se pogosteje dogaja v muzejski in galerijski dejavnosti.

V najširšem pomenu sodi k arhivski službi tudi pisno ali grafično gradivo, ki ga hranijo muzejske in galerijske ustanove, zanje pa velja Zakon o kulturni dediščini. Ne želim govoriti o tem zakonu, ki je s preveliko ambicijo zajeti prav vsa področja dediščine v luči neuresničene delitve na pokrajine v slovenski prostor vnesel veliko zmedo in stopnjeval neučinkovitost državnega nadzora nad javno koristjo, temveč pojasniti, da je stanje v marsičem podobno ali še slabše kot na arhivskem področju. Na kratko bi svoje ugotovitve lahko strnil z ugotovitvijo, da Slovenci še nismo dorasli svoji državi in se pogosto obnašamo, kot bi jo zadeli na tomboli. Zato kulturi namenjen denar, od katerega so kot rečeno odvisni tudi arhivi, porabimo pretežno za vzdrževanje socialnega miru v tako imenovani živi kulturi. Vse institucionalne zadeve trajne vrednosti, na katerih sloni vsaka urejena država, pa odrivamo v megleno prihodnost in v najboljšem primeru le vzdržujemo njihovo životarjenje.

V mnogih primerih je arhivsko gradivo ogroženo zaradi neustreznega hranjenja in izpostavljenosti raznim nevarnostim. Veliko razpravljamo o digitalizaciji posameznih fondov, ki pa v praksi poteka veliko prepočasi, da bi v primeru takšne ali drugačne nesreče pred uničenjem lahko ohranila celo najbolj pomembno zgodovinsko gradivo. Nekaterih starejših fondov se ni še niti dotaknila. Uporabo otežujejo tudi dislocirana skladišča in pa raziskovalcem namenjeni razmeroma kratki urniki dostopnosti. Država, ki je ravnodušna do vseh deviacij v politiki, ekonomiji ter kulturi in ki nenaravno stanje sprejema za normalno ter se mu raje prilagaja, kot da bi se proti njemu borila, nima posebne prihodnosti. Lahko bi rekli, da je slovenski narod najbolj ogrožen prav v miru, ko nima zunanjih sovražnikov.

Vprašanje arhivov je torej neločljivo povezano z našim odnosom do kulturne dediščine. Ta je v Sloveniji ob zavzeti podpori medijev, ki nenehno skušajo relativizirati njen pomen, v resnici pa tlakujejo pot kapitalu, od katerega so odvisni, dobila splošen slabšalen prizvok. Spet je v ospredju staro vprašanje, ki ga je že pred skoraj sto leti razrešil starosta avstrijskega spomeniškega varstva, Max Dvořák, ko je poudarjal, da odstranjevanje starega ne vodi k napredku, ker to trdijo le gradbeni špekulanti. Populistične ankete v smislu, kaj imate raje, staro podrtijo ali moderno funkcionalno stavbo, so naravnane prav v to smer. Veliko k temu pripomore tudi Zavod za varstvo kulturne dediščine, ki še do danes ne razume, da je dejansko varovanje kulturnih spomenikov pomembnejše od opravičevanja, čemu tega ni mogoče izvajati v praksi. Glede na to, da spomeniška služba porabi sama zase veliko več denarja kot za obnovo kulturnih spomenikov, imamo torej opravka z enim od številnih absurdov današnjega časa. Zdi se, da je politikom važnejše navidezno funkcioniranje države od njene dejanske učinkovitost. Šele ko se bomo zavedli, da smo že davno zgrešili cilj, bomo prišli do bistva problemov in jih bomo sposobni začeti na novo reševati. To velja tudi za arhive, knjižnice, galerije in še marsikaj drugega.

V Jugoslaviji nam je laskalo, če so nas drugi trepljali po rami, češ, vi ste najbolj razviti in kulturni, pozabljamo pa, da so v Beogradu, Zagrebu, Skopju in drugod medtem pospešeno gradili nove arhivske stavbe, knjižnice, galerije in muzeje, mi pa smo še vedno zadovoljni s tem, kar smo prejeli od svojih prednikov, in kljub tridesetletnemu prerokanju nismo sposobni zgraditi niti novega NUK ali ločiti Narodnega muzeja od Prirodoslovnega in podobno. V času recesije se vse to odmika v nedoločljivo prihodnost. Za poseben dosežek prav gotovo ne moremo šteti nefunkcionalnega betonskega prizidka h Grubarjevi palači, s katerim smo v davnih sedemdesetih letih poskušali reševati našo osrednjo arhivsko ustanovo. Še slabše je, da sedaj niti ne razmišljamo več, kje in kdaj zgraditi sodoben slovenski arhiv, čeprav vsi vemo, da Roška vojašnica ni rešitev za akutno prostorsko stisko. Če bomo nadaljevali v tej smeri, bo država arhivski denar porabljala samo še za plačevanje najemnin v pogosto čisto neprimernih dislociranih skladiščih.